

ІСТОРИЧНЕ ПИСЬМО ПІЗЬНОГО П.КУЛІША ЯК ПРЕДТЕЧА КОНСЕРВАТИВНОГО ПРОЕКТУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст. (До 200-річчя від дня народження)

*Анотація. Метою дослідження є аналіз історичного письма пізнього П.Куліша. Методологія ґрунтується на стратегіях порівняння й типології. Наукова новизна пов'язана з вивченням соціокультурних контекстів та інтелектуальних впливів на історичний наратив пізнього П.Куліша. У статті показується, що в українській історіографії за ним переважно закріпилася репутація інтелектуала-деструктора. Відзначається, що праці П.Куліша й до сьогодні намагаються спопуляризувати в річці так званої концепції «возз'єднання». Розглядаються просвітницькі, романтичні й позитивістські впливи на практики та тексти автора. Підкреслюється, що на полі української історіографії він фактично посідав становище приватного вченого. Крім того, П.Куліш був відомий як самобутній письменник, критик, рецензент, перекладач, публіцист і популяризатор. Висловлюється думка про вибіркочну та обмежену рецепцію позитивізму в його студіях. Зазначається, що П.Куліш здебільшого сприймав позитивізм із культурної та духовної перспектив. Аналізується історичне письмо у світлі консервативних ідеалів, пізнавальних настанов і світоглядних орієнтирів. Висвітлюється консервативна традиція в репрезентації постаті П.Куліша. Порівнюються концептуальні пропозиції П.Куліша та В.Липинського як консерваторів. **Висновки.** Наголошується, що останні еднала низка схожих рис, як-от пошуки органічного суспільного ідеалу, обстоювання традиційних, доіндустріальних цінностей, представлення конфлікту між культурою та цивілізацією, звернення до морально-етичних і релігійних цінностей, дуалістичний поділ світу на природно-матеріальну та ідеально-духовну площини тощо. Обстоюється теза, що П.Куліша доречно репрезентувати як складного та суперечливого предтечу консервативного проекту української історіографії початку ХХ ст.*

Ключові слова: *пізньопросвітницький раціоналізм, романтизм, позитивізм, консерватизм, традиціоналізм, неоромантизм, українська історіографія, київські романтики, Куліш, Грушевський, Липинський.*

Із-поміж діячів наддніпрянської «трійки», порівняно з М.Костомаровим (67 років) і Т.Шевченком (47 років), гра долі відвела найбільше життєвого часу Пантелеймонові Кулішу (77 років). Отож життєва історія немовби провокувала його на незвичні та масштабні творчі експерименти, котрі помітно дисонували з практиками й текстами романтиків.

Зазвичай постать хутірського самітника бентежила як сучасників, так і наступників на громадській та культурній авансценах. Приміром, Д.Дорошенко в одній і тій самій статті називав П.Куліша «апостолом українського відродження» та «ренегатом» й «очорнителем» пам'яті великих друзів¹. Адже навіть такі відмінні у світоглядному і громадсько-культурному розумінні інтелектуали, як історик С.Томашівський² та історик літератури С.Єфремов³, майже в унісон іменували П.Куліша діячем «без синтезу», себто вважали руйнівником або деструктором. Згодом С.Томашівський уклав навіть перелік так званих «культурних гріхів» П.Куліша, який закидала йому українська громадськість: а) рософільство; б) полонофільство; в) абсолютизація негативної ролі козаччини й гайдамаччини в національній історії; г) докори українським письменникам і вченим у плеканні ідеалізму та «руйнівницьких нахилів»⁴. Водночас за П.Кулішем утвердився ореол найтрагічнішої постаті на полі української культури⁵.

Якщо взяти до уваги те, що праці П.Куліша й до сьогодні намагаються спопуляризувати в річищі так званої концепції «возз'єднання»⁶, то подібні рефлексії видаються начебто обґрунтованими, принаймні більш-менш резонними. Деякі сучасники П.Куліша навіть висловлювали думку, що разючі метаморфози його поглядів свідчили про психічний розлад особистості, тобто божевілля⁷.

Зауважимо, що ідея «возз'єднання» продукує сумнозвісні порівняльні паралелі з відомими партійними тезами 1954 р. Та незважаючи на нібито очевидні аналогії, постать П.Куліша здебільшого негативно сприймалася на полі радянської історіографії⁸. Щоправда, дехто з науковців, приміром М.Рильський⁹, негласно вбачали в авторові «Истории воссоединения Руси» своєрідного предтечу канонізованої радянської схеми «возз'єднання України з Росією».

Утім варто наголосити, що історичні студії П.Куліша, насамперед кількатомну «Историю воссоединения Руси», сприймали й оцінювали неоднозначно.

¹ М.Ж. [Дорошенко Д.І.] П.Куліш (2 февраля 1897 р.) // Рада (Київ). – 1908. – 15 лютого. – №28. – С.2.

² Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Кн.5. – С.98.

³ Єфремов С.О. Без синтезу: До життєвої драми Куліша // Його ж. Літературно-критичні статті / Упор., передм. і прим. Е.С.Соловей. – К., 1993. – С.233.

⁴ Томашівський С. Куліш і українська національна ідея // Його ж. Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С.97–98.

⁵ Ткаченко І. П.О.Куліш: Критико-біографічний нарис. – Х., 1927. – С.5.

⁶ Див., напр.: Куліш П.А. История воссоединения Руси. – Москва, 2018. – 633 с.

⁷ Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник, издаваемый при Санкт-Петербургской духовной академии. – 1882. – 5 июня. – №23. – С.4–6.

⁸ Інформація директора Інституту історії України М.Н.Петровського до бюро Відділу суспільних наук АН УРСР із обґрунтуванням недоцільності відзначення 125-річчя від дня народження П.О.Куліша (14 липня 1944 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – Кн.1: 1936–1947. – К., 2011. – С.432–433.

⁹ Федорук Я. Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси» // Молода нація: Альманах. – Виш.1. – К., 2004. – С.97.

Скажімо М.Грушевський гадав, що вона залишалася «надовго *найвизначнішою працею по історії початків козаччини* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше – *О.Я.*). Але його (П.Куліша – *О.Я.*) екстраваганції відвернули суспільність від його історичних праць»¹⁰. Ба більше, М.Грушевський рішуче обстоював думку про «Историю воссоединения Руси» як про «*твір дуже талановитий, і дуже цінний* навіть з *науково-історичного* (розбивка М.Грушевського – *О.Я.*), дослідницького становища»¹¹. Д.Багалій стверджував, що коли б праця П.Куліша «була завершена, і з неї були б вилучені декілька надто різких та суб'єктивних висновків, то вона мала посісти дуже видатне місце»¹².

Такі оцінки й констатації примушують замислитися не тільки щодо згаданого проекту П.Куліша, а й стосовно його призначення, точніше того потенціалу, котрий закладав до нього автор. На цьому місці вповні логічно постає питання: чи варто шукати синтетичні складові у практиках П.Куліша на теренах історії, зокрема в контексті означеного багатотомника? Адже строкате, багатшарове його історичне письмо часто-густо продукує суперечливі смисли та пропонує контраверсійні концептуальні пропозиції.

На відміну від М.Костомарова, який був істориком не тільки за покликанням, освітою та професією, а й за життєвим призначенням, П.Куліш репрезентував тип історика-аматора. Проте завдяки розмаїтим самоосвітнім практикам і численним працям він поступово змінювався та фактично посів становище своєрідного приватного вченого, точніше хутірського автора-відлюдника. До того ж П.Куліш сприймав царину Клію як важливу, а в певні періоди життя навіть домінуючу площину творчих практик. Але водночас він практично ніколи не позиціонував себе суто чи переважно в ролі історика!

Натомість П.Куліш повсякчас проектував і перебирав на себе різні ролі – письменника-новатора, критика-рецензента, публіциста-концептуаліста, редактора-упорядника, просвітника-педагога, ментора-дорадника, перекладача-культурника тощо. Проте ці множинні ролі не інтегрувалися навколо якоїсь об'єднуючої чи генералізуючої екзистенції в певній фаховій площині, приміром як у М.Костомарова, котрий однозначно ідентифікував себе як історик навіть тоді, коли виступав як етнограф, публіцист або белетрист. Тому відмінні ролі П.Куліша взаємодоповнювалися всілякими практиками та проектами, хоч неодноразово підважували, а то й зовсім відкидали його попередні візії.

Видається, що П.Куліш зосереджувався на пошуках або осягненні ідеальної надмети, точніше кількох конкуруючих великих цілей. У світлі такого призначення, котре мимоволі нав'язувало асоціації з месіанством, принаймні відповідними проєкціями у вигляді ідеалізованого громадського чи суспільного освячення певних практик, заходів або дій, українська

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.7: Козацькі часи – до року 1625. – К., 1995. – С.567.

¹¹ *Грушевський М.* Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // *Його ж.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.10, кн.1. – Л., 2015. – С.205.

¹² *Багалій Д.И.* Русская историография. – Х., 1911. – С.448.

минувшина поставала як уявний простір для культурницьких й інтелектуальних експериментів.

У цьому духовно-культурному річищі історія розглядалася як занедбане поле, котре варто розчистити, щоби проторувати нові шляхи, зокрема апробувати й утвердити новітні світоглядні орієнтири та інші пізнавальні вимоги. Недаремно відома авторефлексія П.Куліша з його поезії «Піонер» апелює саме до надмети з відповідним сенсом і метафоричним означенням власного призначення на громадській авансцені:

Я не поет і не історик, ні!
 Я – піонер з сокирою важкою:
 Терен колючий в рідній стороні
 Вирубую трудящою рукою.
 Не раз кроплю свою роботу й кров'ю,
 Да весело так поратись мені.

З великого насліддя по князях
 Зробили козаки нам дике поле,
 Все в бодяках, тернах да в чагарах,
 Кому на радощі, кому на горе
 Наслідне поле без устанку коле
 Правицю у тяжких її трудах.

Нехай сумують інші, не сумуй,
 Робітнику безплатний, піонере.
 І кожного на подвиг свій готуй,
 Кому твою дорогу Праця стеле.
 Коли ж орда про тебе брехні меле,
 Ти на дурну дурноту мовчки плюй¹³.

Вочевидь ціла низка світоглядних ідеалів і культурницьких настанов П.Куліша незримо сполучала його з кирило-мефодіївськими романтиками. Крім згаданого вище месіанського призначення на ниві громадської та культурної праці, варто вказати на темпоральну скерованість, властиву романтичному мисленню, котре здебільшого відшукувало культурні взірці й духовні приклади в минувшині, передусім у середньовічних або ранньомодерних часах.

Утім творчі практики й тексти П.Куліша демонструють чимало рис і прикмет, які нав'язують порівняння не так із поколінням кирило-мефодіївських братчиків, як із генерацією громадівців, метафорично кажучи з поколінням В.Антоновича та М.Драгоманова. Тим паче, що П.Куліша слушно розглядають як одного з провідних українських діячів середини ХІХ ст.¹⁴

Скажімо, захоплення В.Антоновича просвітницькою спадщиною, передусім працями французьких просвітників ХVІІІ ст., уповні корелюється з культурними устремліннями П.Куліша, зокрема його пристрасним студюванням

¹³ Куліш П.О. Твори: У 2 т. / Підгот. тексти, упор. і прим. М.Л.Гончарука; авт. передм. М.Г.Жулинський. – Т.1: Поетичні твори. – К., 1989. – С.217.

¹⁴ Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P.247.

творів Ж.-Ж.Руссо¹⁵. Недаремно виховні орієнтири автора «хутірської філософії» однозначно пов'язують із руссоїстськими ідеалами, а саме з відомим романом-трактатом «Еміль»¹⁶. Дехто з сучасних дослідників навіть розглядає П.Куліша як своєрідну предтечу В.Антоновича¹⁷.

Зазначимо, що самопроєкції й авторефлексії П.Куліша в багатоманітних культурних, публіцистичних, літературних і навіть комунікативних практиках тяжіли до образу не славнозвісного романтичного Провидця-Пророка, а до мудрого Наставника-Ментора, котрий уживав й обстоював відомі просвітницькі максими.

Та компаративні сюжети постають і тоді, коли зіставляємо П.Куліша з М.Драгомановим. Приміром, обидва інтелектуали виступали як своєрідні «відкривачі» Галичини, які наголошували на її майбутній ролі для українства. Перші контакти П.Куліша з галицькими діячами сягають кінця 1850-х рр.¹⁸ У 1883 р. він навіть вийшов із підданства Російської імперії, позаяк планував пов'язати свою громадську діяльність із підавстрійською Галичиною. Проте швидко розчарувався. Так чи інакше, від липня 1883 до лютого 1891 рр. письменник залишався поза підданством будь-якої держави, хоч і мешкав у Російській імперії¹⁹.

Певні порівняльні паралелі віднаходимо й на ниві наукових і культурних практик М.Драгоманова та П.Куліша, позаяк обидва інтелектуали виступали як демістифікатори української минувшини. Щоправда інвективи П.Куліша, скеровані супроти старих романтичних постулатів, передусім ідеалізації козацтва, набували крайнього й навіть кричущого вигляду. Наприклад, відома теза про руїницьку державно-суспільну сутність «степового лицарства» спричинила розмаїті реакції його сучасників, в яких здебільшого відчувалося та простежувалося загальне обурення. Адже славетні герої, оспівані в недавніх оповідях, поставали як звичайні пройдисвіти та закоренілі харцизяки, що завдало дошкульного удару по культурному шару романтично-народницького світосприйняття багатьох українських інтелектуалів XIX ст. Натомість М.Драгоманов намагався не стільки зруйнувати базові підвалини національного міфу, вироблені романтичною історіографією²⁰, як досягнути та висвітлити його в річищі еволюційного плину

¹⁵ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – Т.1. – К., 1929. – С.93–94; *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К., 2007. – С.94.

¹⁶ *Bahry R.M.* J.J.Rousseau's Émile and P.Kulish's Views on Education // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1989. – Vol.14, №1/2. – P.59.

¹⁷ *Ульяновський В.* «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.125, 127.

¹⁸ *Bilinsky Ya.* Mykhaylo Drahomanov, Ivan Franko, and the Relations between the Dnieper Ukraine and Galicia in the Last Quarter of the 19th Century // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – Vol.7, №1/2. – New York, 1959. – P.1547.

¹⁹ *Чубський П.П.* [Могиланський М.] Вихід П.О.Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891): За архівними матеріалами // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* – Кн.13/14. – К., 1927. – С.152–166.

²⁰ *Єкельчик С.О.* Національний міф чи історія: М.П.Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії // *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи*: Мат. Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.302–307.

минувшини, щоб продемонструвати архаїчність таких уявлень. Тож у замальовках М. Драгоманова «героїчне минуле» поставало як бурхливі епізоди із загального еволюційного руху минувшини, котрі в розрізі відповідного масштабування та представлення втрачали ореол загадковості й винятковості.

Крім того, і П. Куліш, і М. Драгоманов не тільки цікавилися, а й надихалися європейськими взірцями на ниві культури. Звісно, інтелектуальна природа таких зацікавлень була відмінною. М. Драгоманов прагнув представити, чи навіть «вписати», українську минувшину й тодішню сучасність до європейських макроконтекстів. Ба більше, європейські культурні, духовні, громадські, політичні та соціальні віхи він сприймав як можливі дороговкази, навіть більш-менш підходящі «рецепти» щодо розвою українського суспільства в імперіях Габсбургів і Романових. Натомість для П. Куліша було непридатним еволюційне чи космополітичне мірило вартості, котрим послуговувався М. Драгоманов, що виступав на полі історіографії як переконаний і послідовний адепт порівняльних практик і стратегій. Тож П. Куліш повсякчас дошукувався абсолютних й універсальних оціночних мірил: народ як масовий, колективний герой; домінуюча життєва сила, освячена натуралістично-природною доцільністю; суд історії; суд культури тощо. Цей самотній ряд «ідеальних» вартостей на ціннісній шкалі промовисто демонструє світоглядні й інтелектуальні метаморфози хутірського відлюдника.

Скажімо, в одній із праць П. Куліш у такому вигляді репрезентував своє уявлення про «суд культури» як абсолютне мірило вартості: «Тяжка і шкодлива темрява окривала наш український розум із давніх давен, що до нашого народного права, до нашої громадської правди, до *нашої одвічальности* (відповідальності – *О.Я.*) *перед судом культури, сим праведним ареопакгом* (верховним судом – *О.Я.*) *народів*»²¹. Із цієї перспективи пізній П. Куліш висвітлював й оцінював українську минувшину, приміром покозачену шляхту.

«Спогадаймо тільки те, що значна частина шляхти, навіть людей добре вивчених поза границями Польщі, обернулась, під час Руїни, в козацтво. Тяжкі криміналісти, безнадійні страшенці (засуджені на страту, приречені – *О.Я.*), *легкодухі зрадники культури європейської* силкувались опаскуджені козацьким ремеслом (промислом – *О.Я.*) імена свої підняти вгору до героїзму чести, віри і посполитого добробуту; видумували великодушні прокламації а posteriori козацьких бунтів, і сочиняли в підроблених літописях такі справдешні подвиги, як на вербі груші...»²².

Співзвучні оцінки побутували й в інших текстах П. Куліша. Наприклад, в одній з автобіографічних розповідей він категорично стверджував, що в «Англії не право і не декрет, *культура знищила кречацтво*»²³. Подібних сентенцій не бракувало й у його історичному письмі.

²¹ Куліш П.А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р. – Л., 1882. – С.8.

²² Там само. – С.22.

²³ Куліш П. Історичне оповідання. Із збірки «Хуторна поезія» // *Його ж.* Твори: У 2 т. / Упор., прим. і вступ. ст. С.Нахліка. – Т.1. – К., 1994. – С.363.

М.Драгоманов доволі точно помітив і прокоментував цю схильність П.Куліша як до аксіологічних крайнощів, так і позитивістських мотивів щодо оцінювання низки подій, явищ, процесів, фактів й осіб на теренах національної історії: «*На все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну!* Щодо панської культури, – то безспорно, що *початок культури на світі став можливим тільки після диференціації праці і класів, кажучи терміном любого д. Кулішеві Герберта Спенсера*»²⁴. Саме з відносної та еволюційної перспектив М.Драгоманов пропонував розглядати історію України, зокрема минувшину козацтва:

*«Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи. Тільки таким же способом можна сказати правдивий суд і почасти над нашим козацтвом, над його вартістю й хибами, над причинами його смерті (осередніми, як і побічними) і над тим, що воно залишило по собі цінного нашому народові, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто “здати в архів” і признати навіть шкідливим для поступу»*²⁵.

Попри цю засадничу різницю в поглядах М.Драгоманова та П.Куліша, останній повсякчас звертався до європейського досвіду на полі культури, меншою мірою у царині історії. Приміром, П.Куліш за часів петербурзького журналу «Основа» був схильний тією чи іншою мірою сприймати європейський досвід і навіть іронізував щодо упереджень російських діячів: «Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *руський погляд* (курсив П.Куліша – *О.Я.*) на науки і мистецтва»²⁶.

Ще одним вододілом між М.Драгомановим і П.Кулішем було сприйняття цивілізації та культури. Якщо для першого цивілізація у широкому сенсі була вищим досягненням еволюційного розвитку людства та плодючим підсонням для розгортання людської культури, то другий як пізній романтик у тому чи іншому вигляді обстоював думку про змагання культури й цивілізації. Наприклад, конфлікт культури та цивілізації представлено як лейтмотив у його хуторянській візії початку 1860-х рр. У «Листах з хутора» П.Куліш доводив цей конфлікт майже до критичної, екстремальної межі, зокрема представляв його як змагання між цивілізаторською брехнею та хуторянською правдою, панською мовою і Словом Божим, урешті-решт між міським просвітницьким розумом та прагматикою селянського обскурантизму!

Певна річ, сам автор вагався між спокусами міської цивілізації та вкоріненням потягом до архаїчної, традиційної ідилії хуторянського буття, благами

²⁴ Погляд М.П.Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ (Коломия). – 1895. – 20 августа. – №17. – С.265.

²⁵ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибране / Упор. Р.С.Мішук; прим. Р.С.Мішук, В.С.Шандри. – К., 1991. – С.490.

²⁶ Кулиш П. Простонародність в українській словесности // Його ж. Твори: У 2 т. / Підгот. тексти, упор. і прим. М.Л.Гончарука. – Т.2: Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання; Драматичні твори; Статті та рецензії. – К., 1989. – С.531.

комфортабельного життя й неупорядкованістю поселенського побуту, городянською й селянською філософією. В.Петров слушно зауважив, що

«Петербург і Україна, столиця й провінція, місто й хутір були для Куліша з того чи іншого погляду, за предмет найважливіших вагань. Ці вагання можна з'ясувати тим, що Куліш ніколи точно собі не окреслив і не визначив своєї соціальної й громадської потреби. Вагання між Петербургом і лубенським хутором виявляли, з одного боку, матеріальну незабезпеченість Кулішеву, брак у нього певних джерел, що давали б постійні кошти для існування, а з другого боку, вони показували, що *Куліш не знав, як найкраще й найдоцільніше використати свої сили та здібності*. Непевне і не раз-у-раз однакове було те соціальне оточення, що в ньому обертався Куліш. *І до самісінької смерти не з'ясував собі Куліш, чи то він столичний журналіст чи дрібний хуторянин*»²⁷.

Варто наголосити, що в післяреволюційній ретроспективі П.Куліша сприймали як діяча європейської орієнтації, особливо з кардинальною зміною його репутації, котра відбулася впродовж 1920-х рр.²⁸ Не випадково В.Петров відзначав, що М.Хвильовий у змаганнях із «советизованим неонародництвом» намагався протиставити останньому «*ідеал європеїзму і своєрідну концепцію української літератури, що починається “од Куліша” і прагне “джерел”, спільних для всієї європейської культури*»²⁹.

Ці порівняльні аспекти демонструють, що в генерації кирило-мефодіївців П.Куліш посідав виїмкове місце. Спершу видається, що стильова основа його поглядів добре корелюється з відомою тезою про історика «двох вір» – романтичної та позитивістської, котру вживають щодо В.Антоновича³⁰. Та, незважаючи на вказану подібність, спосіб мислення П.Куліша, передусім його візії та концептуальні пропозиції, суттєво відрізнялися від дослідницьких практик й інструментів В.Антоновича.

Насамперед певні відмінності у стильовому профілі П.Куліша як романтика помітні ще в його практиках доби кирило-мефодіївських братчиків. Адже типову проблему романтичного історієписання щодо пошуків, осягнення чи декодування так званого «ідеального» джерела, котрі частогусто продукували творення звичайних або виточених фальсифікатів, історик-письменник волів вирішувати інакше, ніж чимало відомих романтиків. Згадаймо, приміром, низку апокрифів авторства І.Срезневського, розміщених на шпальтах «Запорожской старини» (1833–1838 рр.), чи навіть масштабних містифікацій подібно «Краледворському рукопису», підготовленому

²⁷ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки... – С.55.

²⁸ *Luckyj G.S.N. Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative // Philosophy, History, and Social Action: Essays in Honor of Lewis Feuer with an autobiographic essay by Lewis Feuer / Eds. S.Hook, W.L.O'Neill, and R.O'Toole. – Dordrecht; Boston, 1988. – P.320.*

²⁹ Петров В. Українська інтелігенція – жертва большевицького терору // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1955. – №4 (жовтень). – С.7.

³⁰ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.144.

чеськими діячами В.Ганкою та Й.Ліндою, або поезій Оссіана, стилізованих шотландським преромантиком Дж.Макферсоном.

Натомість М.Костомаров як історик обстоював тезу, що варто репрезентувати можливе у статусі дійсного в історичному письмі. Це дозволило йому стилізувати минувшину, спираючись як на етнографічний та географічний матеріал, так і шляхом упровадження героїко-художніх елементів, зокрема уявних монологів та діалогів відомих історичних постатей. Причому М.Костомаров, як правило, не розрізняв текстовий шар, опрацьований на основі джерел, і текстовий пласт, сконструйований суто авторською уявою.

Порівняно з М.Костомаровим П.Куліш, хоч і дотримувався стильової синкретичності, властивої для творів романтиків, але прагнув виразно розрізнити різні текстові шари. Наприклад, у своїй відомій поемі він чітко розділяв народні («що чув од бандурників»)³¹ й авторські думи. У двотомнику «Записки о Южной Руси» (Санкт-Петербург, 1856–1857 рр.) автор-укладач подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні тощо), а й супровідний текст як самобутнє контекстуальне введення до нього. Таким чином, П.Куліш намагався зберегти демаркацію, хоч іноді досить хитку, між авторським й іншим текстом.

Побутують й інші стильові відмінності між П.Кулішем і М.Костомаровим. Останній як фаховий учений репрезентував романтичний тип історика-художника з яскравим героїко-художнім стилем мислення, котрий спирався на інтуїтивне проникнення до світу минувшини й ірраціональні способи його конструювання та представлення. Не випадково історичне письмо М.Костомарова сповнене динамізму, розмаїтих образів, асоціацій на тлі мінливого просторово-часового колориту тієї чи іншої доби, котрі представляють його стратегію пояснення минулого.

Та інтуїтивізм М.Костомарова мав очевидні обмеження. Приміром, він наголошував, що «річ історії – розсліджувати *не причину всіх причин, недостатуну для людського розуму, а причину частинних проявів*»³². Така позиція М.Костомарова задавала певну сталість його аксіологічним настановам, себто вводила їх у певні межі. Тому він хоч й апелював до Божого промислу, Божого провидіння, народного/національного духу, проте здебільшого не намагався віднайти чи запропонувати інші чи додаткові ідеальні оціночні мірила, як це робив П.Куліш у вигляді абсолютизованих тез про «суд історії» чи «суд культури».

Д.Дорошенко гадав, що у «своїх пристрастних, різких поривах, *безперечно кермувався Куліш духом шукання історичної правди*, але йому не вистачило ні ширшого погляду на історичні явища, ні тих методів і засобів досліду, які виробила історична наука в нові часи»³³. Тож інтуїтивні й ірраціональні компоненти мислення П.Куліша були сконцентровані здебільшого не на

³¹ *Куліш П.* Україна: Од початку України до Батька Хмельницького. – К., 1843. – [с.ІІІ (прим.*)].

³² *Костомаров М.* Дві руські народності / Переклав О.Кониський; з переднім словом Д.Дорошенка. – К.; Лейпциг, [1923]. – С.29.

³³ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю.Пінчука, Л.Гриневич. – 3-те вид. – К., 1996. – С.113.

конструюванні образів та асоціацій динамічного й колоритного світу історії, як у М.Костомарова, а на експериментах у площині ревізії традиційних уявлень, перегляду звичайних оцінок і пошуку інших мірил вартості. Чому? Відповіді варто дошукуватися у самотній рецепції позитивізму, притаманній П.Кулішу, котра однозначно відмежовувала його від М.Костомарова та В.Антоновича. Останній був одним із фундаторів хлопоманського руху й послідовним речником демократизму. Наприклад, О.Мицок навіть обстоював думку, що В.Антонович та хлопомани уособлювали тип «правдивого інтелігента»³⁴, себто наголошував на акцентованій морально-етичній і соціальній підоснові їхнього світогляду.

На відміну від В.Антоновича світосприйняття П.Куліша тяжіло до традиціоналістичних, аристократичних і консервативних взірців, що відзначали чимало дослідників. У певному сенсі традиціоналізм в історичних писаннях П.Куліша помітив ще М.Грушевський, який гадав, що зазвичай він дивиться на історію козацтва зі становища городових кармазинників і хутірної міщанства та навіть уважав себе його «представником, ідеологом і реформатором»³⁵.

Більше того, консервативні і традиціоналістичні інтенції безперечно виокремлювали постать П.Куліша як із покоління київських романтиків, так і з покоління громадівців, налаштованих на позитивістські ідеали науковості та стратегії репрезентації минувшини. Недаремно С.Томашівський влучно назвав П.Куліша «еретиком» на полі тодішньої української історіографії³⁶.

Згодом сформувалася навіть своєрідна традиція в репрезентації П.Куліша як консерватора і традиціоналіста. Наприклад, Ю.Луцький гадав, що П.Куліш посідав консервативну позицію ще у часи кирило-мефодіївських братчиків, а також акцентував увагу на його логіці консерватора, котра спонукала письменника прийняти призначення до Варшави³⁷, де він служив як російський чиновник упродовж 1864–1867 рр.³⁸ Ба більше, Ю.Луцький стверджував, що автором «Истории воссоединения Руси» й «Отпадения Малороссии от Польши (1340–1654)» був український ревізіоніст, котрий писав із консервативних позицій³⁹. І.Лисяк-Рудницький гадав, що саме П.Куліш був «винятком на тлі інтелектуальної безплідності тогочасного консерватизму», хоч він і не зміг «запропонувати конструктивної альтернативи народництву, а різкий і непривабливий стиль полеміки тільки сприяв його ізоляції»⁴⁰.

У тому чи іншому вигляді репрезентація П.Куліша як інтелектуала-консерватора побутує й у працях сучасних дослідників. Наприклад, С.Нахлік

³⁴ Мицок О. Українські хлопомани. – Чернівці, 1933. – С.51–52.

³⁵ Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. – С.205.

³⁶ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі... – С.94.

³⁷ Лускунь G.S.N. Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative. – P.314, 317.

³⁸ Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надворного радника) // Записки НТШ. – Т.100: Ювілейний зб. на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч.2: Праці історичні. – Л., 1930. – С.327–377.

³⁹ Лускунь G.S.N. Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative. – P.318.

⁴⁰ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Його ж. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упор. Я.Грицак. – Т.2. – К., 1994. – С.71.

навіть називає П.Куліша «найвизначнішим представником українського консерватизму (курсив Є.Нахліка – О.Я.) XIX ст.»⁴¹, а М.Скринник розглядає його інтелектуальні та світоглядні метаморфози в консервативно-релігійному розумінні⁴².

Так чи інакше, але саме консервативний підмуток й аксіологічні крайнощі, котрі хиталися навколо обстоювання традиціоналізму та культурницьких пошуків П.Куліша, здебільшого окреслили його вибірково, специфічну, неоднозначну рецепцію позитивізму. Зазначимо, що сприйняття позитивізму в текстах П.Куліша привертало увагу ряду сучасних дослідників, котрі намагалися осягнути його кардинальні інтелектуальні та світоглядні трансформації⁴³.

З одного боку, позитивізм з ідеєю «вічного» поступу мав спричинити перестороги й навіть побоювання П.Куліша як хуторянина, котрий сприймав конфлікт між цивілізацією та природним станом переважно в дусі просвітника-раціоналіста й zarazом преромантика Ж.-Ж.Руссо. Адже позитивізм немовби освячував і легітимізував той Великий Бум, який нав'язував космополітичні моделі культурного життя, універсальні сценарії соціалізації нижчих станів, невпинне поширення й домінування ринку товарів масового споживання, урешті-решт суцільну руйнацію архаїчних укладів життя. З іншого боку, натуралістична програма позитивізму, котра вдерлася на поле гуманістики та суспільствознавства XIX ст., якоюсь мірою імпонувала П.Кулішеві як пізнавальний дороговказ у заплутаній і суперечливій царині Клію. Якщо взяти до уваги його розшуки ідеальних оціночних мірил, то концептуальні пропозиції на ниві позитивізму мали видаватися авторові «Истории воссоединения Руси» як такі, що заслуговують на увагу й осмислення, принаймні вибірково.

П.Куліш студіював не тільки праці фундаторів «першого» позитивізму О.Конта, Г.Спенсера, а й Г.Бокля, американських та інших прибічників цього стильового напрямку. Приміром, у своїй розвідці, написаній 1862 р. і виданій лише 1911 р., П.Куліш покликувався на тезу Г.Бокля про роль сили у житті класів⁴⁴. Зауважимо, що термін «клас» уживається у тритомнику «История воссоединения Руси» десятки разів. Автор застосовує його як у розрізі протиставлення – вищі/нижчі класи, так і для окреслення соціокультурної палітри чи представлення різних соціальних спільнот суспільства. Наприклад, він наголошує на відмінностях в освіченості різних суспільних

⁴¹ *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. – Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К., 2007. – С.60.

⁴² *Скринник М.* Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні // *Сучасність*. – 2001. – №5. – С.89–90.

⁴³ *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – Р.191; *Нахлік Є.* Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // *Філософська і соціологічна думка*. – 1994. – №11/12. – С.123–126, 133–134; *Артюх В.* Історіософія Пантелеймона Куліша: від романтизму до позитивізму // *Світогляд – Філософія – Релігія: Зб. наук. пр.* – Вип.3. – Суми, 2012. – С.5–17.

⁴⁴ *Куліш П.* Українофилам // *Записки Українського наукового товариства в Києві*. – Кн.8. – К., 1911. – С.71.

класів⁴⁵. В одному з томів П.Куліш безпосередньо покликується на «вчення О.Конта», зокрема відзначає взаємозв'язок між соціальним станом і суспільними почуваннями⁴⁶.

Таким чином, консервативні запити П.Куліша руйнували універсальне мірило вартості романтичного історієписання – народ/націю, просторові терени, часові виміри та ритми історичного буття якого освячувалися чи задавалися Божим духом або Божественним провидінням. Тож демістифікаторські інтенції автора щодо козацтва будь-що мусли спрочинити масштабну ревізію традиційних аксіологічних настанов часів класичного романтизму.

Отож П.Куліш як консерватор-традиціоналіст і, заразом, пізній романтик опинився у кризовій ситуації, коли був змушений шукати нові аксіологічні «замінники», себто трансформувати звичні структури романтичного мислення. Імовірно, саме ця колізія й визначила його обмежену та своерідну рецепцію позитивізму, а також спричинила приголомшливі для сучасників світоглядні хитання.

Які ж запити адресував П.Куліш до праць фундаторів позитивізму? Почасті відповідь на це питання віднаходимо в робочих нотатках П.Куліша. Доволі цікаво, які саме думки занотовував історик і письменник. Наприклад, в одному із записників П.Куліша наводяться міркування Г.Спенсера, що світ керується не ідеями, а почуттями. Поряд зі Г.Спенсером є витяг із О.Конта, що «розум залишається слугою почуття». Урешті на тому ж аркуші записника зафіксовано розумування англійського філософа-деїста М.Тіндаля. Цей мислитель обстоював думку про амбівалентний характер релігії, котра загальмовує людину, коли зазіхає на область наук і, навпаки, стає вельми корисною та надихає, якщо стосується галузі поезії та почуттів⁴⁷.

В іншому записнику на аркуші з низкою виписок, об'єднаних спільною темою «Національність», П.Куліш записав думки Г.Спенсера про значення «назви» для вирізнення одного народу від іншого. У широкому розумінні витяги на цьому аркуші продукують смисли, котрі принаймні часті корелюються з сучасними означеннями таких дефініцій, як етніонім і політонім⁴⁸.

Звісно, наведені спостереження демонструють, що П.Куліш сприймав позитивістські новації переважно з культурно-духовної перспективи, зокрема дошукувався відповідей щодо значення й ролі думок, почуттів, моралі, релігії тощо. На перший погляд, ці запити тією чи іншою мірою походили з практик старого чи класичного романтизму, проте формулювалися інакше з акцентуванням уваги на їх суспільному значенні.

Водночас позитивізм спричинився до побутування своерідного культу людства, який сполучив раціональну доцільність із гуманістичними й

⁴⁵ *Куліш П.* История воссоединения Руси. – Т.1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – Санкт-Петербург, 1874. – С.204.

⁴⁶ *Куліш П.* История воссоединения Руси: В 3 т. – Т.3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. – Москва, 1877. – С.172.

⁴⁷ *Куліш П.* Записная книжка // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.28442. – Арк.67.

⁴⁸ *Куліш П.* Записная книжка «Заметки по алфавиту» // Там само. – Спр.28500. – Арк.192.

антропологічними ідеями. Тому позитивістські проєкції, хоч і розглядалися як секуляризований заміник ідеї «вічного» Бога, проте не були позбавлені власних релігійних експериментів. Достатньо згадати своєрідний світський культ «благодійників людства», запропонований О.Кантом. Цей світський культ І.Лисяк-Рудницький влучно назвав «ерзац-релігією в стилі позитивізму»⁴⁹.

У цьому світлі релігійні та культурні запити П.Куліша на ниві позитивізму не були чимось винятковим, а радше репрезентували спроби мислителів романтичного спрямування досягнути соціокультурні трансформації й інтелектуальні колізії останніх десятиліть ХІХ ст. Саме у це річище вписуються згадки про релігійно-філософські шукання пізнього П.Куліша, зокрема впливи позитивістів Дж.В.Дрепера, Ф.М.Мюллера та концепції «природної релігії», котра нав'язувала ідею релігійної єдності людства⁵⁰. Таким чином, запити П.Куліша віднаходили в пізнавальних і культурних настановах позитивізму свою поживу, котру засвоювали та переінакшували відповідно до авторських уподобань й устремлінь.

Урешті П.Куліш упродовж 1870–1880-х рр. опинився в іншій пізнавальній і культурній ситуації, аніж у пореформені 1860-ті рр. Передусім він реагував на вимоги демістифікації та ревізії романтичних ідей за нових соціокультурних обставин, інших пізнавальних орієнтирів і культурних настанов. Ба більше, П.Куліш дедалі сильніше відчував запит на нове висвітлення та представлення української минувшини. Ці чинники й згенерували той ревізіоністський поворот письменника й, водночас, приватного вченого, вислідом якого став проєкт багатотомної «Истории воссоединения Руси». На думку Д.Багалія, у цій студії П.Куліш

«немов робить переоцінку цінностей сучасної йому української історіографії, останнім словом якої були тоді писання Костомарова. Тут уже козаччина лише руйнує культуру, створену від руського й польського освіченого панства, що колонізувало дикі поля. Всупереч ідеї незалежності України Куліш поклав в основу своєї праці думку про потребу “возсоединения” південної й північної Руси, виступаючи тут різко проти Костомарова, як представника української козакофільської ідеології»⁵¹.

Зазначимо, що П.Куліш намагався свідомо провести розмежування з романтичною історіографією, зокрема з монографіями та студіями М.Костомарова. «Треба ж Вам тепер знати, що я діаметрально розхожусь із Костомаровим як на самому розумінню, що таке єсть історія, так на козацтві, на церкві, на міщанстві, на мужицтві і на панстві. *Ми написали історію про два народи-антиподи*», – підкреслював він у листі до О.Барвінського від 28 листопада 1874 р.⁵²

⁴⁹ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // *Його ж.* Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.308.

⁵⁰ *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш... – Т.2. – С.15–16, 20–21.

⁵¹ *Багалій Д.* Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // *Його ж.* Вибрані праці: У 6 т. / Гол. ред., упор., авт. вступ. ст. і ком. В.В.Кравченко. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С.228–229.

⁵² *Барвінський О.* Спомини з мого життя / Упор. А.Шацька, О.Федорук; ред. Л.Винар, І.Грич. – Нью-Йорк; К., 2004. – С.174.

«История воссоединения Руси» проектувалася як робота, котра мала складатися з кількох шарів. У метафоричному розумінні П.Куліш планував розгорнути історичний наратив «три в одному» – великий текст (власне «История воссоединения Руси», видано три томи), супровідний текст матеріалів і джерел («Материалы для истории воссоединения Руси», вийшов тільки один том і було підготовлено матеріали для другого тому), а також доповнюючий текст, що мав складатися з бібліографічних заміток, рецензій і критичних розвідок не тільки П.Куліша, а й інших авторів («Критико-библиографические работы для Истории воссоединения Руси», не вийшло жодного тому)⁵³. Друге доповнене видання або оновлена версія «Истории воссоединения Руси» планувалася як великий дев'ятитомний проект (так і не був завершений)⁵⁴. П.Куліш у листі до М.Павлика від 15 грудня 1892 р. повідомляв:

«Про мої “історії” розвідаю. Може й вишлю Вам з Москви чи з Петербурга. В мене вже підготовлено томів із п'ять про друге, ширше й поправніше виданне. Хотілось би напечатати дев'ять томів, на шану дев'ятох сестер-гречанок (у давньогрецькій міфології дев'ять муз поезії, мистецтв і наук – О.Я.), що ласкаві до нас, іще поки що темної темноти. Ширше та й докладніше все оповідаю, почавши із часів Казимира Великого; та не друкуватиму, аж покіль не дихну широким подихом серед архівів да книготек. Оце ж не з охотою вволю Вашу волю: бо сам себе критикую щиро. Радніший був би все те, що напечатано поза новою моєю редакцією, кинути в полум'я»⁵⁵.

Ця заувага П.Куліша демонструє його готовність до креативних експериментів, зокрема здатність рішуче відкинути свій попередній доробок і почати новий проект майже з «чистого аркуша». Та попередні практики й досвід незримо тяжіли над ним як автором, що добре простежується в архітектоніці «Истории воссоединения Руси».

Зазначимо, що навіть після видання тритомника «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» (Москва, 1888–1889 рр.) П.Куліш трактував цю працю як «програму майбутньої своєї роботи»⁵⁶, себто оновленої версії «Истории воссоединения Руси». «“Историю воссоединения Руси” не веду я далій, а перероблюю, скілько моєї моги серед хуторного безлюддя; ба й самий перероб я тільки програмую собі мовчки. Програму перероб неповну ще скомпонував я під назвою “Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)”», – зазначав він у листі до О.Барвінського від 28 липня 1889 р.⁵⁷

⁵³ Кулиш П.А. Заявление // История воссоединения Руси. – Т.2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – Санкт-Петербург, 1874. – С.VIII.

⁵⁴ Шенрок В. П.А.Кулиш: биографический очерк. – К., 1901. – С.195, 244 (прим.1).

⁵⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю.Луцького; передм. Ю.Шевельова. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С.278.

⁵⁶ Кулиш П.А. История воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1 // ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.28460. – Арк.VIII.

⁵⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С.208.

Не випадково обидва виданих тритомники «История воссоединения Руси» та «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» автор розглядав як складові майбутнього великого проекту. У листі до М.Павлика від 28 листопада 1892 р. П.Куліш підкреслював, що на «чотири томи (три томи власне “Истории...” і один том “Материалов...” – О.Я.) “Історії воссоединення Руси” і на три томи “Отпадения Малороссии от Польши” дивлюсь я з упованням, що вирвусь таки в Варшаву, Петербург і Москву (а може й за границю) та й *вироблю з цього накиду твориво скрізь повне і в повняві своїй гармонійне*»⁵⁸.

Первісна проектована конструкція «Истории воссоединения Руси» зразка 1870-х рр. свідчить, що автор відводив їй надзвичайно важливу роль і сподівався досягти вагомих результатів на громадській та культурній нивах. Причому він був свідомий того символізму ідей, які планував передати читацькій аудиторії, і прагнув нав'язати особливий зв'язок – автор/читацька аудиторія. «Зійшовши з трибуни, як оповідач, автор повинен пожадати побачити на ній свого читача, як критика», – наголошував П.Куліш⁵⁹. Та в ролі якого критика він хотів побачити свого читача?

Власне, уже коментарі П.Куліша щодо добору тих джерел, які він планував умістити в «Материалах...», кидають світло на їх призначення. Передусім автор наголошував, що хоче подати «папери другорядного значення», котрі планував добирати за «власним вільним вибором», а також супроводити їх власними коментарями, примітками, поясненнями щодо змісту⁶⁰. За великим рахунком, він проектував донести не якийсь більш-менш об'єктивний або тематично підібраний компендіум фактографічних відомостей, а відповідним чином репрезентовану й аргументовану візію, зіперту на підібрані під певним кутом зору джерельні свідчення.

Ба більше, П.Куліш навіть висловлював думку, що можливо прийдешне покоління читачів буде спроможне працювати з джерелами краще, ніж його сучасники⁶¹. Цей пасаж виказує майже позитивістську зорієнтованість або націленість у майбуття, де майбутній читач виглядає як одержувач, котрому П.Куліш адресує своє, так би мовити, послання на тему перегляду чи ревізії тодішніх уявлень про українську минувшину.

Ці авторські мотиви простежуємо й у вступних увагах до авторського списку другої – розширеної та переробленої версії «Истории воссоединения Руси». «Якщо автор “Истории воссоединения Руси” проторував хоч який-небудь шлях до того, щоби точно збагнути, як було, і чому так, а не інакше, було те, що його попередники спізнавали плутано, – він уже не даремно працював. *Намічений, хоча б і не прокладений, ним шлях до того, щоби зрозуміти минувшину, приглухнути не може*», – підкреслював П.Куліш⁶².

⁵⁸ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С.274.

⁵⁹ Кулиш П.А. Заявление. – С.І–ІІ.

⁶⁰ Там же. – С.ІІІ.

⁶¹ Там же.

⁶² Кулиш П.А. История воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1. – Арк.Х.

Зауважимо, що на сторінках опублікованої «Истории воссоединения Руси» П.Куліш повсякчас апелював до майбуття в найрізноманітніших контекстах. Приміром, писав про елементи прийдешності, зумовлені складом «південноруського суспільства»⁶³; про «політичну будучність Русі та Польщі» напередодні Люблінської унії 1569 р.⁶⁴; про віру запорожців у майбутнє життя, супротивне тодішньому буттю⁶⁵; про великий вплив минулого на майбуття⁶⁶; про «майбутніх представників моральних інтересів руського світу»⁶⁷; про «будучність» бояр «відрізаної», тобто Малої Русі⁶⁸; про залежність майбуття суспільства від життєвості сили, котра працює на цивілізацію і творить державу⁶⁹; про призначення козацтва врятувати «народну будучність грубо-реакційним способом»⁷⁰; про «достойних представників польського елемента на Русі», потомству якого відкривалася тривка будучність, та її фатальну втрату⁷¹; причини, котрі готували непередбачуване майбуття Русі⁷²; про прихильників друкарського мистецтва на Русі, що намагалися прозирнути в майбуття⁷³; про забезпечення панської будучності шляхом вкорінення католицтва⁷⁴; про зв'язок нашого минулого з нашим майбуттям⁷⁵; про прийдешніх представників народного права для майбутньої боротьби з польським правом⁷⁶; про те, що «козацька корпорація» уявляла своє майбуття не в будівництві храмів і заснуванні училищ, а у силі меча та хижацтва⁷⁷; про капризних маґнатів, таких, як князь Острозький, який всупереч окресленому польському майбуттю, «повернув голоблі назад до православ'я»⁷⁸; про те, що рух Йова Борецького забезпечив «руське майбуття»⁷⁹; про бачення суспільного майбутнього ополяченими випускниками єзуїтських колегій⁸⁰; про уяву «кращих людей» Південної Русі, котра спонукала їх працювати не так для сучасності, як для прийдешності⁸¹ та ін.

Ці розмаїті текстові фрагменти добре ілюструють спосіб мислення П.Куліша, котрий немовби примірював гадані «сценарії» до української минувшини. Ба більше, він обстоював тезу, витриману майже у вірцевому позитивістському дусі: *«наше майбутнє тільки тоді перестане бути для нашого розуму незрозумілою грою випадковостей, коли наука історії,*

⁶³ Куліш П. История воссоединения Руси. – Т.1. – С.2.

⁶⁴ Там же. – С.58, 272.

⁶⁵ Там же. – С.66.

⁶⁶ Там же. – С.170.

⁶⁷ Там же. – Т.2. – С.V (прим.1).

⁶⁸ Там же. – С.49.

⁶⁹ Там же. – С.179.

⁷⁰ Там же. – С.180.

⁷¹ Там же. – С.284–285.

⁷² Там же. – С.301.

⁷³ Там же. – С.330–331.

⁷⁴ Там же. – С.355.

⁷⁵ Там же. – С.370–371.

⁷⁶ Там же. – С.380–381.

⁷⁷ Там же. – С.417.

⁷⁸ Там же. – Т.3. – С.22.

⁷⁹ Там же. – С.100, 108.

⁸⁰ Там же. – С.173.

⁸¹ Там же. – С.208.

покликавши на підтримку повний контингент людських знань, поставить перед нами факти нашого минувшини з такою визначеністю, з якою математика подає свої теореми»⁸².

Та поряд із тим автор «Істории воссоединения Руси» потрактував гадані проєкції майбуття в ідеалістично-духовному розумінні. Наприклад, П.Куліш дотримувався думки, що «в послідовному розвитку російської ідеї, котру ми називаємо російською історією, за самою природою речей, не було жодного моменту, такого прийняттого для ідеальних наших вимог, щоби історик охочіше заглиблювався у спогад про минуле, ніж подумував про майбутнє»⁸³. Таким чином, він постулював змагання між проєкціями минувшини та майбуття, хоч віддавав перевагу футуристичній перспективі.

Вочевидь сентенції П.Куліша показують, що він спирався на відмінні мисленнєві структури й уживав настанови, котрі тяжіли до різних стилів мислення. З одного боку, вони нав'язували логічно-раціональні зразки, вибудовані за рецептами «першого» позитивізму з властивою йому категоричністю й безапеляційністю. Тому автор повсякчас апелював до «зоологічного» світу буття⁸⁴, «органічного життя»⁸⁵, законів природного розвитку у вигляді «тріумфуючої сили» тощо. З іншого боку, П.Куліш і далі шукав ідеальні чи абсолютні мірила вартості, як-от суд історії й т. п. Тим паче, що в авторській версії ідея суду історії адсорбувала аксіологічні та пізнавальні вимоги пізньопросвітницького раціоналізму, старого романтизму й «першого» позитивізму.

Недаремно в історичному наративі П.Куліша побутовали різноманітні згадки про суд, як-от «суд *a posteriori* – безжальний суд»⁸⁶; «суд історії [...] за свідомістю праведності життєвого початку»⁸⁷; «читач судитиме про працю, що представляється йому, не даючи автору в кредит свою увагу і – що ще важливіше – будучи спроможним протиставити авторському суду власний суд»⁸⁸; «історичний суд про неї (історичну добу – О.Я.) є у нас або: непримиримим, або упередженим, або ж, нарешті, тим фантастичним судом, який наближає історію до казки»⁸⁹; «надамо самим полякорусам представити їх (свідчення – О.Я.) на суд нашої доволі вже тверезої та тямучої сучасності»⁹⁰; «1621 рік був для Сагайдачного таким моментом, в який роль Хмельницького могла б бути ним розіграна з великою гідністю перед судом історії, без зради рідної землі “на поталу” мусульманському війську і без перетворення культивованої країни в руїну (в останній цитаті курсив П.Куліша – О.Я.)»⁹¹ і т. п.

Та крім «суду історії» П.Куліш апелював і до інших мірил вартості, наприклад «сили» як вислову життєвості того чи іншого народу. «Сила –

⁸² Там же. – Т.2. – С.371.

⁸³ Там же. – Т.3. – С.148.

⁸⁴ Там же. – Т.1. – С.1–2, 216; Т.2. – С.46, 370, 417.

⁸⁵ Там же. – Т.3. – С.256.

⁸⁶ Там же. – Т.1. – С.3.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Там же. – Т.2. – С.П.

⁸⁹ Там же. – С.47.

⁹⁰ Там же. – С.401.

⁹¹ Там же. – С.413.

в історії єдине мірило значимості, позаяк вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, тобто – незаперечну правду», – стверджував автор⁹². У цій заувазі романтичні ідеали немовби освячуються природною чи життєвою доцільністю, котра тяжіє до позитивістського канону кінця ХІХ ст. Ба більше, автор навіть риторично запитує: «Чому регулятором вимог, котрі ми висуваємо до історії, не зробити нам закон явищ біологічних, доступних спостереженню кожного, помітних?»⁹³.

Однак навіть пізній П.Куліш сприймав конфлікт в історії як духовну конфронтацію на теренах віри, права, політики, а фізичне, матеріальне протистояння вважав лише відображенням, зворотною стороною ідейних змагань. Отож авторські уявлення про історичний рух і його суб'єкти вирізнялися очевидної двоїстістю, котра походила з поділу світу на матеріально-природну та духовно-ідеалістичну площини.

З одного боку, суб'єктами історії є держави, народи, соціальні спільноти тощо. З іншого – це ідеї й ідеали їхнього історичного, а у вузькому розумінні – культурного та суспільного життя. Наприклад, П.Куліш обстоював думку, що саме змагання «шляхетського духу» з «козацьким духом» здебільшого й визначило перебіг польської та української історії⁹⁴.

Часом П.Куліш пропонував своєрідну комбінацію різних мірил вартості. Скажімо, він дотримувався тези, що ідеї й ідеали перевіряються своєрідним іспитом на «життєвість» судом історії, котра є виразом права природного. В одному зі своїх автобіографічних творів зазначав: «І справді ж бо, народи живуть по закону Божому, по закону природи, і вся правительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати, – скажемо лучче: щоб об сей закон не розбитись»⁹⁵. У схожому дусі П.Куліш висловлювався і про культуру. Наприклад, він дотримувався думки, що «мужність без культури ніколи ще не була гарантією незалежності»⁹⁶.

Таким чином, історичне письмо пізнього П.Куліша, котре освячувало телеологічну ідею так званого «возз'єднання» Русі, вибудовувалося на перехресті відмінних інтелектуальних, світоглядних і культурних настанов. Наведені вище авторські розумування на теми передбачуваного чи проєктованого майбуття доволі добре лягають якраз у цю легітимаційну канву, точніше програму. Саме в такому сенсі сприймаються його зауваги на кшталт: «Вже одне ім'я Русі, не втрачене жодною частиною стародавнього російського займища, слугувало запорукою її майбутнього возз'єднання»⁹⁷. Як тут не згадати витяги із записника П.Куліша, в якому він занотовував різноманітні думки про значення назви народу для його історичного буття?!

Зрештою, в авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» легітимаційна програма П.Куліша, котра вибудована навколо ідеї «возз'єднання», представлена у ще більш виразному та категоричному

⁹² Там же. – С.371–372.

⁹³ Там же. – С.259.

⁹⁴ Там же. – С.160.

⁹⁵ Куліш П. Історичне оповідання... – С.380.

⁹⁶ Куліш П.А. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.98.

⁹⁷ Там же. – Т.3. – С.253.

вигляді. Автор резюмував свою візію у вигляді довжелезного розумування, в якому намагався звести порахунки зі старою романтичною спадщиною.

«Незалежність та велич “нової для Європи та Азії держави” ґрунтувалася на єдиновладді, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі, і котре довело свою життєву необхідність тріумфом над республіканськими, так званими народоправними русько-литовсько-польськими системами. Ці охоронно-політичні системи були непридатними тоді, як для нашої руської, так і для литовсько-польської цілості, які б не були наші ідеали відносно руського майбуття – і тому-то політичний розрив того зв'язку, який Русь Південну одвічно з'єднав з Руссю Північною повів їх шляхом життєвої необхідності до возз'єднання (підкреслення П.Куліша – О.Я.). Ось головна думка історії загальноруського життя. Вона слугує керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдью устремлінь, на які, по-моєму, варто дивитися як на вираз відцентрової сили у творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили»⁹⁸.

Отже змагання Південної Русі з Польщею та подальше «возз'єднання» з Москвою – це боротьба не так двох «фізичних сил», як протистояння відмінних морально-етичних ідеалів, що випробовуються на міцність «життєвою необхідністю». Проте навіть намагаючись звести порахунки зі старою спадщиною автор і далі оперував інструментами, котрі тяжіли до романтичних взірців, як-от моральна «сила» й духовне «безсилля». Наприклад, процес «возз'єднання» П.Куліш трактував як «поетичний акт» або духовний вибір, який відбувся задовго до фізичного втілення в історії⁹⁹. Щодо переяславського вибору 1654 р. козацької верхівки, то у тритомнику «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» він розглядав його як «одностайність розбійників, що рятувалися від кари»¹⁰⁰.

Своєрідну характеристику Переяславського договору 1654 р. П.Куліш подав в одному зі своїх останніх історичних нарисів: «Навіяний шар західної цивілізації був знесений геть кривавим потоком запорозького бунту, і сам потік, із руйнуванням перепон, утратив свою лють. Москва не змогла б зламати з суспільством, обробленим антируською культурою. *В силу тяжіння європейських елементів на захід та азійських на схід, збулося, у 1654 році, приєднання Малоросії до Росії*»¹⁰¹.

Слід згадати й тих осіб, яким П.Куліш посвятив другу версію «Истории воссоединения Руси», що виказує певний символізм авторської думки.

⁹⁸ Кулиш П.А. История воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1. – Арк.10 зв. – 11.

⁹⁹ Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.326.

¹⁰⁰ Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – Т.3. – Москва, 1889. – С.403.

¹⁰¹ Кулиш П. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П.П.Семёнова. – Т.5: Малороссия, Подолия и Вольнь, ч.1: Полтавская, Черниговская, Вольнская, Подольская, Харьковская и Киевская губерния. – Санкт-Петербург: Москва, 1897. – С.144.

Це – державний статс-секретар із польських справ М.Мілютін (йому було присвячено і три опублікованих томи «Истории воссоединения Руси»), і головний директор урядової комісії внутрішніх справ у Царстві Польському князь В.Черкаський¹⁰². Таким чином П.Куліш ушановував російських урядовців, котрі «замірювали» поляків після повстання 1863–1864 рр.

Утім попри очевидний і доволі жорстко окреслений телеологізм історичного нарративу П.Куліша, сконструйований ним «руський світ» не є одноцільним і одноманітним. Надаремно в авторському листуванні, в якому тією чи іншою мірою порушувалися питання, пов'язані з його історичними студіями, споглядаємо виразну делімітацію «руського світу» за лінією староруський/новоруський. Приміром, у листі до М.Карачевської-Вовк від 7 липня 1892 р. зі властивим йому наставницьким підтекстом П.Куліш зазначав:

«Чим я живу й дишу те байдуже Тобі, яко патріотці *українській*, мое он патріотство починається з Олега й Святослава, захоплює кляземщину й московщину з новгородчиною, вибивається з-під монгольського ярма, помагає нам вибитись із-під єзуїтської Польщі, опановує вкупі з царською раттю “пучину крови нашої” Крим, визволяє нас із-під ляхо-татарського виродка – козацтва, і достойного чада його – гайдамацтва, а ввійшовши, при світлі царських шкіл, в океан всьогосвітньої науки, поновлює бояновську староруцину на звалищах кобзарських дум і живого слова народнього. Тимчасом ся староруцина породила вже “нове в народ їх слово”, слово пушкінське, і воно дало нам силу знятись вище простолюдної пісні і повісти. Не вгасала пушкінська новоруцина нашого староруського, бояновського духу, а воскресила його. По своїй руській природі вона нам не ворожа, – не те вона, що польщизна: бо й її зродили наші ж таки староруські розуми, ті, що, втеравши “матір всіх руських городів”, зібрали до купи яку змогли руську землю під її чада. Задатки ж нашого процвіту національного староруського були такі потужні в нашій природі полуденно-руській, що не погибли під польщизною ні за київського її апостола Петра Могили, ні за чернігівського – Лазаря Барановича. Не вдовольнившись братньою новоруциною, почали вони розвиватись із свого природнього кореня, – і се, поруч літератури, котру голубили царі, з'явилися, наперекір царським творителям руської єдності, провідники руської *двоїстости* (курсив у виданні 1984 р. – *О.Я.*)»¹⁰³.

На відміну від М.Костомарова, концептуальна пропозиція якого про «дві руських народності» нав'язувала сепарацію українства з координат «руського світу», візія П.Куліша пропонувала переосмислити, а у сучасному розумінні переформатувати розподіл ролей у цьому уявному просторі. Причому якщо автор був готовий визнати державну-політичну домінацію «новоруцини», точніше імперську зверхність, то першість у культурних і духовних ролях він усе ж таки відводив «староруцині».

¹⁰² *Куліш П.* История воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1. – Арк.ІІІ.

¹⁰³ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С.266–267.

Ба більше, П.Куліш обстоював думку про ворожість козацтва щодо самого «староруського духу» дотатарської Русі. Тож автор «Истории воссоединения Руси» поривав із романтичною традицією, передовсім із відомою візією М.Костомарова, котрий сполучав вікові й удільні основи давньоруського суспільства з козацькою вольницею. Вочевидь процес переосмислення української минувшини був для П.Куліша доволі тривалим, складним і болісним. Приміром, у тритомнику «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» він принагідно згадував про «старорущину» лише декілька разів¹⁰⁴.

Урешті дегероїзація та деміфілогізація козацько-гетьманської минувшини підштовхнула П.Куліша до пошуків нового-старого культурного взірця в українській історії. Таким культурно-духовним ідеалом стала давня Русь, яку історик називав Старою, а Московщину-Росію – Новою Руссю. Ця ідея стала наріжним каменем концепції П.Куліша про двоєдину Русь – політичну єдність Старої й Нової Русі, котрі складають так званий «руський світ».

Якщо розглядати історичне письмо П.Куліша, зокрема його проекцію «руського світу» в річищі романтичного чи позитивістського історієписання, то здебільшого втрачається, точніше спрощується соціокультурний масштаб і культурні, духовні, інтелектуальні та політичні вектори, котрі виплекали його проект «Истории воссоединения Руси». Адже у світлі легітимаційних потуг українського історієписання XIX ст., котре спершу анонсувало, намічало, закладало та розбудовувало підмурок для національного іранд-нарративу, найповнішим висловом якого став монументальний багатотомник М.Грушевського, кількатомна праця П.Куліша постає як своєрідний казус. У метафоричному розумінні можемо навіть говорити про певний «збій» легітимаційної програми, скерованої на представлення й освячення колективного/масового героя – народу/нації на історичній авансцені.

Тут варто підкреслити, що автор «Истории воссоединения Руси» тією чи іншою мірою вилучив, принаймні відсунув або маргіналізував призначення колективного героя на сцені минувшини. Натомість в «Історії України-Руси» М.Грушевського саме буття народу/нації, народних відроджень і занепадів складають головний зміст історичного процесу, хоч і суттєво нюансований завдяки іншим стильовим включенням та деталізований за рахунок величезної фактографічної основи. Урешті-решт головний сенс історії України в письмі М.Грушевського постулювався наперед окресленою телеологічною метою – новим або майбутнім національним відродженням.

Вочевидь порівняння проектів П.Куліша та М.Грушевського нав'язує думку про контраверсійність легітимаційних устремлінь обох авторів. Утім інша компаративна перспектива спонукає розглядати проект «Истории воссоединения Руси» у світлі консервативної традиції української історичної та суспільно-політичної думки не тільки другої половини XIX, а й початку XX ст. Тим більше, що консервативна підоснова візій і поглядів П.Куліша в тому чи іншому вигляді привертала увагу цілого ряду вчених.

¹⁰⁴ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. – Т.1. – Москва, 1888. – С.42; Т.2. – С.237, 347.

Зауважимо, що В.Липинський – один із найвизначніших українських консерваторів і водночас неоромантиків, наголошував на трагедії «літературних епігонів козацтва: лівобічного – Куліша і правобічного – Михайла Чайківського»¹⁰⁵. Причому автор «Листів до братів-хліборобів» висловлював думку про спільну причину цієї та інших трагедій ряду діячів – політичну недорозвиненість націй.

Звісно, Міхала Чайковського як представника української школи в польському романтичному письменстві, відомого як одіозний Садик-паша, котрий уславився вражаючими світоглядними метаморфозами і драматичними життєвими поворотами, зіставляли з П.Кулішем¹⁰⁶. Однак, на відміну від інших інтерпретаторів творчості хутірського самітника, В.Липинський обстоював думку про політичні причини його драми, пов'язані зі становищем підросійського українства.

Більше того, сучасники і якоюсь мірою послідовники державницько-неоромантичної концептуалізації В.Липинського оцінювали П.Куліша з нової перспективи. На думку І.Крип'якевича, саме П.Куліш «перший з повною свідомістю почав шукати в історії “будуючих елементів”, що давали тривкі і певні основи держави»¹⁰⁷. Суголосну тезу висловлював і О.Оглоблін у лекційних викладах: «Куліш невтомно шукає в українському минулому тих сил, що творили українську державність, або тих, що її руйнували»¹⁰⁸.

Отож зіставлення історичного письма П.Куліша та В.Липинського продукує доволі цікаві спостереження й певні аналогії. Передусім упадає в око, що обидва автори в тому чи іншому вигляді прагнули досягнути високої чи ідеальної надмети. П.Куліш пов'язував цю велику мету з нав'язливою ідеєю так званого «возз'єднання» і творенням двоєдиного «руського світу» як найважливішої передумови дальшого культурного й суспільного розвою, хоч паралельно плекав й інші масштабні цілі в різних творчих сферах.

Варто зауважити, що П.Куліш не вірив у дієві можливості революційних потрясінь і наступних післяреволюційних перетворень на обширах імперії Романових. Тому він уважав реальним тільки «покращення згори»¹⁰⁹. Проте пізній П.Куліш, на думку Ю.Луцького, виявився доволі поміркованим консерватором, а тому не міг увійти до кола тодішніх російських ультраконсерваторів, які панували на імперській сцені, хоч фактично поділяли її з радикалами¹¹⁰. Очевидно, архаїчний шар старого романтика був надто сильним і тривким, щоби повною мірою сприйняти вимоги російської акультурації.

¹⁰⁵ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.257–258 (прим. *).

¹⁰⁶ Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – №5. – С.19.

¹⁰⁷ Крип'якевич І. Нові напрямки в українській історіографії (З нагоди «Огляду української історіографії» проф. Д.Дорошенка. Прага, 1923) // Діло (Львів). – 1924. – 27 квітня. – №93. – С.5.

¹⁰⁸ Оглоблін О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф[акультету] П[артійної] О[світи] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окрліг. тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.35–36.

¹⁰⁹ Чубський П.П. [Могилянський М.] Вихід П.О.Куліша з російського підданства... – С.163–164.

¹¹⁰ Luskj G.S.N. Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative. – P.319.

Натомість В.Липинський як очевидець, а в певному розумінні й учасник національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. мав зовсім інший досвід, аніж П.Куліш. Тож надмета В.Липинського була іншою – висунути й обґрунтувати концепцію ідеального державного ладу – класократичної спадкової монархії. Попри разючу змістовну відмінність надмети П.Куліша та надмети В.Липинського обидва були зорієнтовані на пошуки органічного ідеалу чи уявної суспільної рівноваги – цієї своєрідної ідеї-фікс європейського консерватизму на зламі ХІХ–ХХ ст. Однак кардинальна відмінність соціокультурних обставин і політичних реалій доби пореформеного суспільства й часів Української революції 1917–1921 рр. вирішальним чином вплинула на вектори концептуалізацій П.Куліша та В.Липинського.

Утім побутують й інші аналогії, котрі кидають світло на візії обох мислителів. І П.Куліш, і В.Липинський активно послуговувалися терміном «клас» як для представлення минувшини, так і окреслення перспектив майбуття. Більше того, навіть концептуальна пропозиція автора «Листів до братів-хліборобів» подавалася як «класократична» візія.

Звичайно, П.Куліш засвоював класове маркування в річищі пізнавальних взірців і стратегій романтичного та позитивістського історієписання, зокрема не вживав його у сенсі коловороту аристократій. Натомість В.Липинський сприймав цю дефініцію з перспективи різних версій соціологізації історії, у тому числі марксистської соціологізації й теорій циркуляції еліт В.Парето і Ї.Моски.

Проте обидва інтелектуали керувалися схожими мотивами – віднайти приклади «станової гармонії» чи вдалої «суспільної рівноваги». Прикладом такого суспільства і для П.Куліша («взірець революційної терплячості»)¹¹¹, і для В.Липинського («гармонійна і ритмічна національна рівновага»)¹¹² була Британська імперія.

Схожість їхньої візії виявилася і в обстоюванні доіндустріальних/домодерних цінностей – «хугірська філософія» П.Куліша та «універсалістичний спосіб думання європейських лицарів-хліборобів» В.Липинського¹¹³. Тож лейтмотив «Присмерку Європи» О.Шпенглера щодо змагання природної душі культури супроти бездушності штучної цивілізації, котра ввїбрала як спадщину старого романтизму, так і раннього модерністського синкретизму початку ХХ ст., тією чи іншою мірою репрезентовано в історичному письмі й П.Куліша, і В.Липинського.

Ще одна риса, котра виявляє аналогії між їхніми наративами, простежується в апеляції до морально-етичних цінностей і релігійних, сакральних вартостей. Згадаємо, наприклад, зацікавленість П.Куліша концепцією «природної релігії», котра в дечому перегукується з християнським універсалізмом В.Липинського, який за віросповіданням був римо-католиком.

¹¹¹ Чубський П.П. [Могілянський М.] Вихід П.О.Куліша з російського підданства... – С.163.

¹¹² Липинський В. Повне зібрання творів... – Т.6, кн.1. – С.294.

¹¹³ Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антологія / Упор. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 1998. – С.128.

Крім того, тексти В.Липинського рясніють різноманітними думками про «фізичну»¹¹⁴ та «внутрішню» (моральну)¹¹⁵ силу, які фактично впроваджують дуалістичний поділ світу історії на природно-матеріальну та ідеально-духовну площини. Ці вислови-означення нав'язують асоціації з романтичною семантикою, а іноді дуже нагадують розумування пізнього П.Куліша з його ірраціональними стратегіями пояснення минувшини.

Водночас обидва історичних наративи мають досить виразно окреслену футуристичну складову, себто націленість у майбуття. Вочевидь темпоральні проєкції В.Липинського продукують чимало філософських і соціологічних смислів, а також мають злободенний політичний підтекст. Тож автор «класократичної» концепції здебільшого апелює до ближчого чи віддаленого майбуття України як держави та її провідної верстви/аристократії з окресленим елітарно-політичним рефреном. Натомість у текстах П.Куліша домінують розумування на теми можливих варіацій уявного чи гаданого майбуття в контексті тієї чи іншої історичної ситуації.

Певні порівняльні аналогії віднаходимо й у деяких персональних рисах. Передусім обидва автори вирізнялися підвищеною саморефлексією, зокрема наголошували на особливому та навіть месіанському призначенні письменника чи публіциста у громадському й культурному житті. Достатньо згадати відповідні пасажі В.Липинського з «Листів до братів-хліборобів»¹¹⁶ і наведені вище авторефлексії П.Куліша. До того ж В.Липинський являв собою майже взірцевий приклад приватного вченого з чудовою європейською освітою, а також мав певний життєвий досвід хутірського господарювання. До типу приватного вченого, хоч і з певними застереженнями, варто віднести й П.Куліша, котрий на відміну від творця «класократичної» концепції, здобув переважно самоосвітній вишкіл.

Урешті обидва автори проєктували великі історичні тексти, котрі мали свої легітимаційні програми. Легітимаційні устремління В.Липинського концентрувалися довкола написання державної історії як своєрідного посібника та практичного порадики національній аристократії/провідній верстві задля успішної реалізації нового державницького проєкту. Заразом В.Липинський усвідомлював і зазначав у листі до Д.Оляничина від 27 квітня 1925 р., що *«написання такої історії вже в викінченій формі перевищує сили не тільки одної людини, але й одного покоління»*¹¹⁷.

Вочевидь В.Липинському банально не вистачило життєвого часу та більш-менш нормальних обставин еміграційного буття, щоби виконати свій задум. Натомість П.Куліш очевидно міг завершити та видати свій великий текст – другу розширену й суттєво перероблену версію «Истории

¹¹⁴ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.273.

¹¹⁵ Там само. – С.11.

¹¹⁶ Липинський В. Повне зібрання творів... – Т.6, кн.1. – С.113–115.

¹¹⁷ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. (Причинок до української історіографії) // Наукові записки Українського вільного університету: Філософський факультет. – №8. – Мюнхен, 1965/1966. – С.141.

восоединения Руси». Із дев'яти запланованих томів було підготовлено сім, хоч і з різним рівнем викінченості.

Та, на відміну від В.Липинського, котрий концентрував свої потуги навколо добре окресленої і єдиної надмети, у випадку П.Куліша йшлося про конкуренцію кількох великих цілей. Причому досягнення кожної з них потенційно мало справити великий вплив на культурному та громадському полі. Мабуть, П.Куліш повсякчас вагався, котрому з проектів віддати однозначну перевагу. Упродовж 1890-х рр. історичне письмо в тому чи іншому вигляді прогало у цих змаганнях Святому Письму – проекту перекладу Біблії українською мовою та іншим амбітним замислам хутірського саїтника.

Насамкінець зауважимо, що порівняльні аналогії щодо історичного письма цих знакових постатей у жодному разі не варто надмірно генералізувати, а, навпаки, слід усвідомлювати очевидні інструментальні обмеження, передовсім стильові й жанрові виміри творчості, відмінні темпоральні особливості, соціокультурні передумови, домінуючі інтелектуальні тренди та політичні обставини.

Утім такі зіставлення цікаві й корисні, позаяк спонукають до представлення П.Куліша не тільки в межах відповідної традиції історичної та суспільно-політичної думки, а і як саїбутнього й суперечливого предтечу консервативного проекту української історіографії початку ХХ ст. Гадаємо, що саме у цьому світлі варто дошукуватися багатоманітних смислів у текстах і практиках П.Куліша, над яким і до сьогодні тяжіє однобічна репутація діяча «без синтезу».

REFERENCES

1. Artiukh, V. (2012). Istoriosofia Panteleimona Kulisha: vid romantyzmu do pozytyvizmu [Panteleimon Kulish's Historiosophy: from Romanticism to Positivism]. *Svitohliad – Filozofia – Relihiia*, (3), 5–17. [in Ukrainian].
2. Bahalii, D. (2001). Istoriohrafichnyi vstup [do «Narysu istorii Ukrainy na sotsialno-ekonomichnomu grunti»]. V.V.Kravchenko (ed.), *Bahalii D. Vybrani pratsi* (vol.2, pp.203–334). Kharkiv: Zoloti storinky. [in Ukrainian].
3. Bahry, R.M. (1989). J.J.Rousseau's Émile and P.Kulish's Views on Education. *Journal of Ukrainian Studies*, 14 (1–2), 57–79.
4. Bilinsky, Ya. (1959). Mykhaylo Drahomanov, Ivan Franko, and the Relations between the Dnieper Ukraine and Galicia in the Last Quarter of the 19th Century. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, 7 (1–2), 1542–1566.
5. Drahomanov, M.P. (1991). Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu. *Drahomanov M.P. Vybrane* (pp.461–558). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
6. Fedoruk, Ya. (2004). Avtorskyi spysok druhoho vydannia «Istorii vossoedinenija Rusi». *Moloda natsiia: Almanakh*, 1, 93–98. [in Ukrainian].
7. Honcharuk, M.L. (comp.). (1989). *Kulish P.O. Tvory* (vol.1: Poetychni tvory). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
8. Hrushevskyyi, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (vol.7). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Hrushevskyyi, M. (2015). Sotsialno-tradytsiini pidosnovy Kulishevoi tvorchosti. H.Papakin (ed.), *Hrushevskyyi M. Tvory* (vol.10, book 1, pp.173–218). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

10. Kulish, P.A. (2018). *Istoriya vossoedineniya Rusi*. (2th ed.). Moskva: Eksmo. [in Russian].
11. Kulish, P. (1994). Istorychne opovidannia. Iz zbirky «Khutorna poezii». Ye.Nakhlik (comp.), *Kulish P. Tvory* (vol.1, pp.359–381). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Kulish, P. (1989). Prostonarodnost v ukrainskoi slovesnosti. M.L.Honcharuk (comp.), *Kulish P.O. Tvory* (vol.2, pp.522–532). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
13. Luckyj, G.S.N. (1988). Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative. S.Hook, W.L.O'Neill, R.O.Toole (eds.), *Philosophy, History, and Social Action: Essays in Honor of Lewis Feuer with an autobiographic essay by Lewis Feuer* (pp.313–321). Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers.
14. Lutsyki, Yu. (ed.). (1984). *Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu pysani*. Niu-York; Toronto: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SSHA. [in Ukrainian].
15. Lypynskiy, V. (1995). Lysty do bratuv-khliborobiv pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu. Ya.Pelenskiy (ed.), *Lypynskiy V. Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii* (vol.6, book 1, pp.I–XLVIII, 1–470). Kyiv; Filadelfia: Instytut skhidnoievropeiskyykh doslidzhen NAN Ukrainy; Skhidnoievropeiskiy doslidnyi instytut im. V.K.Lypynskoho. [in Ukrainian].
16. Lypynskiy, V. (1980). Uchast shliakhty u velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom hetmana Bohdana Khmelnytskoho. L.Bilas (ed.), *Lypynskiy V. Tvory. Arkhiv. Studii* (vol.2, pp.1–637). Filadelfia: Skhidno-Yevropeiskiy doslidnyi instytut im. V.K.Lypynskoho. [in Ukrainian].
17. Lypynskiy, V. (1998). Universalizm u khliborobskii ideologii. O.Protsenko, V.Lisovy (comps.), *Konservatyzm: Antolohiia* (pp.120–129). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
18. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Drahomanov yak politychnyi teoretik. Ya.Hrytsak (comp.), *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese* (vol.1, pp.299–347). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
19. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Napriamy ukrainskoi politychnoi dumky. Ya.Hrytsak (comp.), *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese* (vol.2, pp.63–93). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
20. Nakhlik, Ye.K. (2007). *Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel* (vol.1: Zhyttia Panteleimona Kulisha: Naukova bihrafia). Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].
21. Nakhlik, Ye.K. (2007). *Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel* (vol.2: Svitohliad i tvorchist Panteleimona Kulisha). Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].
22. Nakhlik, Ye. (1994). Pozytyvizm u retseptsii Panteleimona Kulisha. *Filosofska i sotsiologichna dumka*, 11–12, 121–142. [in Ukrainian].
23. Olianchyn, D. (1965/1966). Z moikh arkhivnykh doslidiv v Nimechchyni vid 1925 do 1938 r.: (Prychynok do ukrainskoi istoriografii). *Naukovi zapysky Ukrainskoho vilnoho universytetu: Filosofichnyi fakultet*, (8), 130–150. [in Ukrainian].
24. Pinchuk, Yu., Hrynevych, L. (comps.). (1996). *Doroshenko D.I. Ohliad ukrainskoi istoriografii*. (3th ed.). Kyiv: Ukrainoznavstvo. [in Ukrainian].
25. Rublov, O.S., Yurkova, O.V. (comps.). (2011). *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: Dokumenty i materialy. 1936–1991* (book 1: 1936–1947). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
26. Saunders, D. (1985). *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton: University of Alberta. Canadian Institute of Ukrainian Studies.
27. Shatska, A., Fedoruk, O. (comps.). (2004). *Barvynskiy O. Spomyny z moho zhyttia*. Niu-York; Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
28. Skrynnyk, M. (2001). Panteleimon Kulish yak rechnyk konservatyvnoi dukhovnoi tradytsii v Ukraini. *Suchasnist*, 5, 87–98. [in Ukrainian].
29. Ulianovskiy, V. (1999). «Rannii» Volodymyr Antonovych: poza kontekstamy. *Kyivska starovyna*, 1, 117–145. [in Ukrainian].
30. Velychenko, S. (1992). *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton: University of Alberta. Canadian Institute of Ukrainian Studies.

31. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
32. Yefremov, S.O. (1993). Bez syntezu. Do zhyttievoi dramy Kulisha. E.S.Solovei (comp.), Yefremov S.O. *Literaturno-krytychni statii* (pp.216–234). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
33. Yekelchuk, S.O. (1995). Natsionalnyi mif chy istoriia: M.P.Drahomanov yak krytyk suchasnoi yomu ukrainskoi istoriografii. Abstracts of Papers '95: *Istorychna nauka na porozhi XXI stolittia: pidsumky ta perspektyvy*. (pp.302–307). Kharkiv. [in Ukrainian].

OLEKSII YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

HISTORICAL WRITING OF LATE P.KULISH AS THE FORERUNNER OF THE CONSERVATIVE PROJECT OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY (To the 200th Anniversary of P.Kulish)

Abstract. *The purpose of the research is to analyze the historical writing of the late P.Kulish. The research methodology is based on the strategies of comparison and typology. The scientific novelty is related to the study of socio-cultural contexts and intellectual influences on the historical narrative of the late P.Kulish. The article shows that in the Ukrainian historiography P.Kulish had mainly the reputation of intellectual destructor. It is noted that the works of P.Kulish and still used to popularize the concept of “reunification”. Educational, romantic and positivist influences on the texts and practices of P.Kulish are considered. It is emphasized that in the field of Ukrainian historiography P.Kulish actually held the position of a private scientist. In addition, P.Kulish was known as an original writer, critic, reviewer, translator, publicist and popularizer. There is an opinion about selective and limited reception of positivism in P.Kulish’s studios. It is noted that P.Kulish mainly perceived positivism from a cultural and spiritual perspective. The historical writing of P.Kulish is analyzed from the perspective of conservative ideals, cognitive instructions and ideological orientations. The conservative tradition in the representation of the figure of P.Kulish is considered. The conceptual proposals of P.Kulish and V.Lypynskyi as conservatives are compared. Conclusions. It is noted that P.Kulish and V.Lypynskyi have a number of similar features, such as the search for an organic social ideal, the defence of traditional, pre-industrial values, the representation of the conflict between culture and civilization, the appeal to moral, ethical and religious values, the dualistic division of the world into the natural-material and ideal-spiritual spheres, etc. It is proved that it is appropriate to represent Kulish as a complex and controversial forerunner of the conservative project of Ukrainian historiography of the early twentieth century.*

Keywords: *Late Enlightenment rationalism, romanticism, positivism, conservatism, traditionalism, neoromanticism, Ukrainian historiography, Kyiv romanticists, Kulish, Hrushevs’kyi, Lypynskyi.*